

Др Ђоко Ђ. Пејовић

ИЗУЧАВАЊЕ ПРИРОДЕ И ДРУШТВА У ЦРНОЈ ГОРИ 1918—1841.*

Тек послѣје првог поратног научно-белетристичког часописа „Ловћенски одјек“, који се појавио и угасио 1925. године, почело се интензивније размишљати о оснивању неке институције која би се бавила организовањем научног рада у Црној Гори. Прије свега, указивано је на чињеницу да нешто прије рата започето на овом пољу треба наставити и развити. Скретна је пажња на богатство проблематике којом научна мисао на овом подручју треба да се бави. Захтијевано је оснивање културног центра, научне институције „организоване државном или приватном иницијативом“. По оснивању Државног музеја на Цетињу (1926) објашњавана је потреба да он буде „прави научни центар за проучавање Црне Горе“, али се већ наредне године у том погледу пошло још даље. Појединци су сматрали да постоје разлози, па и неки услови да се на Цетињу оснује установа под именом „Словенски институт Црне Горе“, који је требало да прихвати већ основани Музеј (са архивом и библиотеком) и Државну штампарију ради издавања редовних и повремених публикација. Држало се да би стварањем овакве институције био утрт пут оснивању универзитета у Црној Гори. Доказивано је да таква установа треба да издаје свој мјесечни орган (Преглед Црне Горе), да организује рад на изради историје Црне Горе од доласка Словена на Балканско полуострво, да објави библиографију Црне Горе, да оснује секцију „Ратна Црна Гора“. На потребу оснивања научног института (и под Његошевим именом указивано је и касније (1929, 1933, 1934), али надлежни органи нијесу на то реаговали. У скромнијем захтјеву из 1931. године доказивана је неопходност оснивања друштва научних и књижевних радника, истицањем повјерења у штампану ријеч више него гдје друго и богатства грађе коју је сам живот пружао. Замишљано је да такво друштво треба да се бави поред осталог, пропагандом књиге, избором лектире, преуређивањем читаоница у клубове и библиотеке мањег опсега а живљег рада. Сметњу интензивнијем и орга-

* Одјељак из рукописа „Просвјетни и културни рад у Црној Гори 1918 — 1941“.

низованијем раду на књижи и са књигом чинили су и извјесни неспоразуми између заступника различитих схватања. Једни су се углавном бавили историјом и фолклором, други белетристичком (с мањим интересовањем за локално, иако с уобрађивали домаће теме), док су трећи настојали да између спреме првих и слободе и ширине разумијевања других буду спона и тиме одлучујући чинилац у стварању и раду замишљеног књижевно-научног друштва.¹

До оснивања државне научне институције или књижевно-научног друштва, које би се бавило покретањем и организовањем научног рада у неколико области, није уопште дошло. Проблемима науке највећим дијелом су се бавили појединци и групе научника у првом реду из Београда, на већ изучаваним и неким новим пољима истраживачког рада. Као примјер наводимо организовану групу од 104 истраживача из више научних области која је у љето 1933. године провела петнаест дана на испитивању Горњег Полимља, околине Бијелог Поља и Колашина.² И касније су објављивана упозорења да научнике треба више заинтересовати за Црну Гору (филологе, етнографе, природњаке, географе, историчаре), али се даље од тога није ишло. Извјесна настојања у томе правцу показивао је Народни универзитет у Котору преко свог органа (Гласника НУ Боке Которске, 1934—1940).

Покретањем појединих публикација (алманаха и часописа) изражавале су се тежње, мање или више реалне, да се организовање, на иницијативу њихових редакција, отпочне углавном с објављивањем грађе у циљу стварања извјесних услова за научни рад бар у некој грани.^{2а}

Неорганизованост рада на науци нарочито се огледа у чињеници да није било никаквих прегледа ни најобичнијих пописа радова писаних ма гдје и ма у којој особини природе и живота људи на овом простору. На библиографији се није организовано радило ни у Београду, гдје за рад на овом пољу било свакако највише услова. Истраживач у једној области није се могао помоћи радом другога ни онда кад се радило о обичном обавјештењу. Сваки је морао почињати углавном истим поступком: прикупљањем најосновнијих података о радовима из области која га је интересовала, што је захтијевало тешке напоре и много времена. Због свега тога није ни чудо што су многи радови, не само о пи-

¹ Андрија Јовићевић, *Једна наша дужност*, Јужњак, Цетиње, 1926, 5—10; Тихомир Ђорђевић, *Цетињски музеј*, Српски књижевни гласник од 1. августа 1926, 509; П. Шоћ, *Словенски институт Црне Горе*, Нова Европа, књ. XV, 1927, 232—233; П. Шоћ, *Прилози за културну историју Црне Горе*, 48; В. Латковић, *За једно друштво научних и књижевних радника*, ЗГ, 1931, 15.

² ЗГ, 1933, 53, 57, 58; СМ, 1933, 29, 31.

^{2а} Алманах Цетиње и Црна Гора, у издању Професорског друштва у Београду, 1927. године; Горишњак наставника Подгоричке гимназије (1930—1934); Записи (1927—1933, 1935—1941); Правни зборник 1933—1940.

тањима друштвених наука, писани на основу непотпуног познавања макар и најскромнијих података за које је свакако требало знати. Непостојање библиографија, па и рађених са мање стручности и претензија, најбоље свједочи о тадашњем раду на књизи уопште, о стању библиотека, о њиховим књижним фондovima и периодици, о условима рада на науци, о потпуном одсуству било какве подјеле рада у овој области и др. Схватљиво је онда што се до сваког успјеха у овом погледу морало долазити само великим напорима и жртвама заинтересованих појединаца. Врло скромни резултати рада на прикупљању библиографских података о Црној Гори, објављених у земљи и иностранству, могли су бити дјелимично познати тек последице завршетка другог свјетског рата.

Упознавање природе

Први значајнији корак у раду на упознавању рудног богатства Црне Горе учињен је установљењем рударске управе за ово подручје 1921. године.³ Нема сумње да тадашња истраживања нијесу била ни потпуна ни довољно систематска. За израду мапе рудног блага свакако су послужили и резултати до којих су поједини рударски стручњаци дошли раније. Организованије започети рад требало је касније наставити. На иницијативу Трговачко-индустријске коморе у Подгорици, група стручњака Геолошког института у Београду вршила је извјесне припреме (од 1932. године) у циљу испитивања руднога блага и израде геолошке карте ове области.⁴

Цвијићев рад на изучавању долине Таре, Плава и Гусиња требало је да настави већ познати Курт Хасерт.⁵ Испитивањем Дурмитора, Комова и Ловћена бавило се више научника (међу њима и страних) — геолога, географа, хидрографа и биолога.⁶ Проучаван је и утицај планине на живот становништва. У мањој мјери поклањана је пажња испитивању крашких поља на овом подручју.⁷ Највећи дио истраживања вршили су сарадници научних институција у Београду. Резултате њихових напора најбоље приказује библиографија радова које су објавили. Опште стање у земљи није омогућавало да се рад на овом пољу унаприједи, а поготово да се нешто од познатог примијени — развијањем неке нове привредне гране.

³ Н. Јерговић, *Руде у Црној Гори*, Цетиње и Црна Гора, Београд, 1927, 333.

⁴ НР, 1925, 47; ЗГ, 1931, 28; 1932, 65.

⁵ ЗГ, 1931, 49.

⁶ Види: Vukić Pulević, *Građa za bibliografiju botaničkih istraživanja u Crnoj Gori*, Пољопривреда и шумарство (Титоград), 1/1969, 98, 104, 106; 2/1969, 86, 3/1969, 71—72, 85, 86, 89—90, 104—106; 4/1969, 79—80, 83—87, 91—92; 1—2/1970, 124—128.

⁷ ЗГ, 1931, 38; 1933, 54, 62; 1934, 63; СМ, 1934, 29; 1940, 30.

Прва научноистраживачка установа у области пољопривреде у Црној Гори, Државна огледна станица за јужне културе „Тополица“ у Бару, основана је 1937. године.^{7а}

Изучавање прошлости

Археолошка истраживања. — Интересовања за најстарије трагове живота људи на овом подручју било је у току читавог овог периода. Неколико налазишта привлачило је пажњу домаћих и других истраживача и институција, али до неких крупнијих резултата није долазило, Изучавање споменика из даље прошлости захтијевало је разне стручњаке, организован и систематски рад. Постојеће установе у земљи нијесу биле у стању да то обезбиједи, па се ни иницијативом појединаца није могло далеко стићи. Дукља је, разумљиво, за дуже вријеме привлачила пажњу свих. Напори појединаца са мање или више стручности за изучавање овог великог објекта уродили су појавом неколико интересантних текстова. Било је ријечи о историјском тлу Дукље, значајне не само за упознавање живота Римљана већ и за историју културе становништва које је послје њих дошло. Анализирани су разни натписи тек нађени на разним објектима овога древнога градског насеља. Предлози да се што прије почне са откопавањима нијесу добијали одговор, али то није смањивало спремност појединаца да и даље испитују рушевине Дукље и друге историјске споменике у њеној непосредној и даљој околини, не само у зетској котлини. Испитивани су трагови њених најстаријих насеља, четири римска водовода у околини Подгорице (Титограда), потом тек откривени натписи, новац и миљокази на правцима римских сабраћајница (ка Беранама, Тузима, Озрињима и Вилусима).⁸

^{7а} Љ. Павићевић, *Развој пољопривредних научноистраживачких установа у Црној Гори до краја 1960.* Пољопривреда и шумарство (Титоград); 1974, бр. 2—3, 1.

⁸ Антун Мајер, *Историјско тло Дукље*, Млада Зета (Подгорица), 1929, бр. 3; И. М. Н(овицки), *Дукља*, Црногорац, календар за 1929, 63—66; А. А. Мајер, *Новонађени натписи у Дукљи*, Зета, 1931, 14—15; А. Мајер, *Најстарији повјесни споменици Подгорице*, Зета, 1934, 1; Иван Новицки, *Старински водоводи у Подгорици и Дукљи*, Годишњак наставника Подгоричке гимназије 1/1930; И. Новицки, *Четири римска водовода у околини Подгорице*, ЗГ, 1938, 13 — 14, 21 — 22, 23 — 24, 25 — 26, 29 — 30; П. Лисичар *Римске старине у Црној Гори*, СМ, 1936, 1; Илија Радуловић, *Трагови старијих насеља у зетској котлини*, Годишњак наст. Подгоричке гимназије, 2/1931; И. Радуловић, *О Дукљи*, Зета, 1935, бројеви 26 — 33. — Пошто до организоване акције уз материјалну и другу помоћ државе није долазило ни кад је требало прикупљати поједине старине ради изучавања и заштите, у Подгорици је 1937. године одржан скуп грађана и изабран одбор за прикупљање археолошких објеката које је на овом подручју (Подгорице и Скадарског језера) требало сачувати. Акција прикупљања је дуже трајала, али нам њени резултати нијесу познати (ЗГ 1937, 5 — 6, 59 — 60).

Ранија настојања Српске кр. академије наука да се Дукља проучи и дасе потом на њој од сачуваних објеката оснује археолошки музеј задуго су остала без икаквих одзива. Тек пошто је Академија одлучила да да своје стручњаке за изучавање Дукље (у првом реду свога члана Николу Вулића), 1939. године, Зетска бановина је предвидјела у буџету за 1939/40. годину извјесну суму за истраживања на овом објекту⁹ али до резултата у том смислу ипак није дошло.

Једино истраживање на овој територији сопственом организацијом, снагама и средствима извршио је Цетињски музеј средином 1930. године откопавањем познатог рисанског мозаика из почетка другог вијека наше ере, како је његов истраживач сматрао. Предвиђени радови на довршењу истраживања на овом и откопавању других објеката, као и оснивању музеја у Рисну, нијесу остварени.¹⁰

У организацији Музеја кн. Павла у Београду 1937. године вршена су истраживања најстаријих трагова живота људи на подручју Будве. Само дио нађених објеката (урне, стакло и др.) предат је Цетињском музеју.¹¹

Листови су више пута објављивали биљешке, о томе да су и неуки појединци препознавали старије трагове живота на свом подручју и другима скретали пажњу на то (цртеж у пећини близу Никшића „из преисторијског доба“, камене урне са угљенисаним костима и женском сребрном напрсном иглом у Моштаници, могиле код Зете и Грачанице, на Пац-пољу у околини Никшића.¹² На сличан начин су чињена упозорења да треба проучити и заштитити развалине градова, манастир и гробишта (градове Војв. Момчила на Пирлитору, Херцег-Шћепана код Шћепан-поља и др.).¹³

Рад на новијој историји. — Иако је за рад на изучавању црногорске прошлости било највише услова, заинтересованих појединаца и донекле приступачних извора, у овом периоду нијесу могле бити написане значајније студије, нити дати поузданији одговори на интересантнија питања историје. Овдје изузимамо неколика рада писана углавном у Београду и на основу грађе иностраних архива. Прегледом листова, часописа и неких посеб-

⁹ П. Шоћ, *Прилози за културну историју Црне Горе*, 85.

¹⁰ Д. Вуксан, *Рисански мозаик* (са двије приложене табле), Алманах — шематизам Зетске бановине, Сарајево, 1931, 201 — 205; СМ 1932, 46; Ч. Марковић, *Конзерваторско-рестаураторски радови на локалитету „Рисански мозаици“ у Рисну у 1963. год.*, Старине Црне Горе II, Цетиње, 1964, 103 — 116. — Прва истраживања остатака Шудикове, манастира из доба Немањића, код Берана, вршио је Д. Вуксан 1923/24. године (Душан Д. Вуксан, *Шудикова*, Ловћенски одјек, 1925, 46—51).

¹¹ Dr M. Abramčić, *Antikni nalazi u Budvi*, GNU ВК, бр. 1—3/1937; ЗГ 1938, 9—10; ГВ, 198, 264.

¹² СМ, 1925, 121; 1929, 355; 1931, 4. — Познато је да је касније аматер — археолог Душан Васиљевић упорно указивао на значај познатог налазишта у Црвеној стијени.

¹³ СМ, 1930, 1; 1935, 37.

них издања могу се запазити настојања многих да кажу што знају о поједином догађају из старије и новије прошлости. Највећи број текстова те врсте претежно је писан на основу онога што су о томе друпи рекли и што се чувало у традицији. често су јасно изражавале и тежње појединаца да истакну своје племе, братство или директне претке. То је доводило и до оштријих полемика које ни по чему нијесу могле представљати ма и најмањи прилог упознавању питања о којима се расправљало или оних с којима су она могла имати извјесну везу. Потпунији преглед и приказ многих таквих написа морао би да садржи и оцјену схватања и одлика људи на овом подручју које они у оваквим случајевима најјаче и најупорније изражавају. То је, у ствари, карактеристичније за разматрања друге природе, неголи за она која се тичу проучавања прошлости Црне Горе. Треба рећи да је и из реда мање школованих али са здравим смислом за разумијевање догађаја прошлости било оправданих и довољно образложених реаговања на некритичко писање о више питања живота и борбе људи на овој територији и из неколико ранијих вјекова (у ствари од стварања зетске државе до првог свјетског рата и уједињења Црне Горе и Србије 1918. године).

Објављени или за штампу припремљени мемоари појединих личности, које су имале функција и одговорности у нижим и вишим органима власти црногорске државе (писани поткрај њиховог живота, у периоду који нас интересује), свакако представљају мање или више корисну грађу за упознавање појединих догађаја и личности углавном из новије прошлости, посебно из историје дипломатских односа које је Црна Гора измала са другим државама (мемоари војводе Гавра Вуковића). Имало би разлога да се на посебноме мјесту да преглед, категоризација и оцјена текстова овакве врсте, објављених у виду краћих и дужих сјећања у листовима и часописима.

Многи прилози о крупнијим и сложенијим питањима историје, посебно XIX и прве двије деценије XX вијека, писани и на основу неког документа, литературе и традиције, тербало би такође да добију одговарајуће мјесто на основу савремених мјерила критичке историје. То се односи и на врло мали број текстова писаних на основу разних страних публикација у којима има ријечи и о догађајима црногорске историје (у првом реду француских). И овдје треба рећи да су свим издањима Друштва за проучавање историје Црне Горе у Београду мање или више недостајали и најнеопходнији историјски извори, а свакако и метод којим их је требало проучити и употријебити у расправи о најчешће интересантном питању прошлости. Било је и покушаја, мање или више успјелих, израде монографија о манастирима са више података значајних и за упознавање политикких и дружних прилика на њиховом подручју.¹⁴

¹⁴ А. Јовићевић у Зетском гласнику 1933. и 1938. године и П. Шеровић у Гласу Боке 1935. године у бројевима 142 — 147.

Највећи број написа, не само црногорских аутора, за које је прошлост ове земље била нарочито интересантна, односи се на питања политичке и ратне историје, док је економској и културној посвећивано знатно мање пажње. Преглед радова објављених у току првих десет година најбоље то потврђује.¹⁵

Сасвим је разумљиво што се није могла очекивати појава озбиљнијег дјела о прошлости Црне Горе. Није било услова да се напише ни потпунији преглед историје, као ни имало исцрпнија монографија о неком и мање сложеном питању. Неки радови ове врсте су наговјештавани а други су и објављивани, али због непотпуности, једностраности у обради и других недостатака једва да је који од њих успио да да имало задовољавајући одговор на питање које је било или које је могло бити постављено. Другим ријечима, ниједно значајније питање прошлости Црне Горе није се могло довољно критички проучити без архивске грађе различитог поријекла, а познато је да заинтересовани појединци задуго нијесу имали на располагању ни изворе домаће провенијенције. Док су само неки од њих повремено објављивани, за многе у приватним рукама није се ни знало, а богата грађа више страних архива била је за највише њих готово неприступачна. Обрада догађаја и процеса у црногорском друштву није се могла више вршити на основу којег и мање значајнијег документа, народне пјесме и других видова сачуване традиције, већ је то требало чинити утврђеним методима историјске науке за коју су токови те историје, односи људи и најважнији облици живота представљали озбиљан, мање или више сложен и интересантан проблем. Непотпуност извора о збивањима у Црној Гори и чињеница да с њој има много помена у архивским фондovima и неколико већих држава Европе доста рјечито говоре о њеном положају у прошлости, услвима борбе за опстанак и узроцима доста спрег развитка.

Први кораци ка организованијем и донекле систематскијем раду на изучавању црногорске историје учињени су објављивањем архивске грађе домаћег поријекла. И поред извјесних недостатака у начину таквога рада, мора се истаћи значај грађе објављене у *Ловћенском одјеку* (1925), *Записима* (1927—1933. и 1935 — 1941), у посебном издању *Посланице митрополита Петра I* (1935), *Писма Петра II* (1940), у *Споменику СКА* (1935) и већем броју часописа и листова у читавој земљи. У *Гласнику Народног универзитета Боке Которске* (1935 — 1940) повремено су објављивана интересантна свједочанства о животу људи и догађајима прошлости на том подручју, које је са Црном Гором непрекидно било у најтјешњим везама. И на овај начин хиљаде објављених докумената представљале су важан основ за критичкије упознавање историје људи на простору Црне Горе и Боке. О томе нај-

¹⁵ Никола Радојчић, *Историја Црне Горе за последњих десет година*, 1918 — 1928, Записи, IV, 27 — 37.

боље свједоче и разни радови који су после тога објављени. Свакако је требало да се у овом правцу још много уради: да се са више критичности објаве збирке докумената домаћег и страног поријекла из разних периода историје и са различитом тематиком, да се израде солидне библиографије свих објављених текстова о питањима која интересују историчаре разних грана. Без свега тога није могло бити ријечи о успјелим радовима у овој области науке. Ова фаза рада на упознавању прошлости Црне Горе, коју можемо назвати другом по реду, карактеристичан је по свом садржају и одликама, по постигнутим резултатима и новим сазнањима о томе шта све треба учинити да би богата и тешка прошлост људи на овом дијелу Балкана добила одговарајући приказ и објашњење, искључиво на основу познавања добро проучених извора различитог поријекла, критички коришћене литературе, која би се макар и дјелимично могла узети у обзир — методом историје као науке.

Потреба израде историје Црне Горе као начног дјела осјећала се из више разлога. Политички односи у старој југословенској држави условљавали су и разна тумачења пута и борбе народа у прошлости, његовог наслеђа, сазнања, схватања и тежњи. Интереси прогресивних снага народа у цјелини и интереси науке увелико су захтијевали критичко дјело о прошлости ове мале земље и свему по чему се она карактерисала од најстаријих дана свог постојања. Познато је, на примјер, да су студенти 1935. године расправљали на Цетињу о плану будућег проучавања историје Црне Горе, а 1937. године је у значајнијем партијском документу посебно истицана потреба „израде народне историје на основу, непобетних докумената“.¹⁶ Овај вишестрано важан задатак остао је да тражи рјешење у новим друштвеним и политичким условима, кад је могао бити схваћен као дио програма националне културе.

Историографију о Црној Гори требало је у новим условима и са нових становишта допуњавати резултатима сопствених напора.

Објављивањем преко двије стотине Његошевих писама и писама упућених њему, у Споменици припремљеној поводом преноса пјесникових костију са Цетиња на Ловћен 1925. године, и, грије свега, оснивањем Државног музеја крајем 1926, створени су услови за нешто организованији рад на објављивању извора за проучавање црногорске историје. Сопственим снагама на том пољу највише се и могло урадити. Пописани дио архиве која се

¹⁶ Н. С. Мартиновић, *Комунистички омладински покрет у Црној Гори*, ИЗ, XII (1956), 219; Ј. Р. Војовић, *Манифест ЦК КПЈ од јануара 1937. године и његов одраз на рад Партије у Црној Гори*, Платформа за сарадњу КПЈ у Црној Гори, на бази Манифеста, ИЗ XXV (1968), 63. — По основним поставкама и начину обраде питања у вези са црвенохрватским поријеклом Црногораца, текстови С. М. Штедимлије у свему носе обиљежја пишчеве политичке одређености — за сепаратну Црну Гору и тенденције крајње националистичког, усташког покрета у Хрватској.

чувала у црногорском двору и сачувана грађа министарстава пружали су велике могућности за систематски рад на објављивању најважнијих докумената. Том циљу је требало да послужи крајем 1926. године предложени часопис под називом „Архив за културну и политичку историју Црне Горе“, који је требало да почне излазити у јануару наредне године. Умјесто такве публикације, од јула те године почели су да излазе *Записи* — часопис за науку и књижевност (1927—1933). У њиховим мјесечним свескама најчешће су објављивани краћи прилози о разним питањима из историје Црне Горе и грађа за историју и фолклор. Има мјеста закључку да је од стране власти било сметњи објављивању извора о питањима политичке историје. Ипак, и толиким простором за текстове на теме из прошлости (политичке и културне) оствариван је организован и до тада непознат рад у Црној Гори.¹⁷

Још 1926. године предлагано оснивање друштва домаћих историчара¹⁸ могло је бити остварено тек у прољеће 1934. Тада је основано Историјско друштво са сједиштем на Цетињу, са циљем да „прикупља и објављује грађу за културну и политичку историју Црне Горе и сусједних крајева“. Друштво је имало у задатку да архивску грађу и старије књиге које се односе на догађаје из прошлости ових крајева прикупља преко својих чланова и повјереника. Оно је имало у програму и да издаје свој орган, као и да сарађује са већ основаним Друштвом за проучавање историје Црне Горе у Београду и другим сличним друштвима у земљи. Свој орган *Записе* издавало је у редовним мјесечним свескама од јануара 1935. до априла 1941. године, у цјелини их посвећујући, објављивањем прилога и историјске грађе, богатој тематици црногорске историје.¹⁹ Историјско друштво је објавило и око 250 посланица митрополита Петра I упућених црногорским и граничним племенима, кметовима, народним судијама и свештенству од 1790 до 1830. године.²⁰ Објављивањем историјске грађе у часопису и поменутој збирке посланица у посљедњем моменту је, тако рећи, спасен значајан број важних докумената чијих оригинала данас више нема. Ово представља, у ствари, најорганизованију и најуспјелију активност у Црној Гори у интересу науке у овом периоду. Схватљиво је што је то учињено баш у области изучавања црногорске прошлости. Ову и овакву активност с правом можемо назвати посебном фазом у развоју историографије у Црној Гори.

Оснивање и рад Историјског друштва на Цетињу оцијенили су познатији историчари у Београду и Загребу као важан

¹⁷ Ђ. Пејовић, *Записи — часопис за науку и књижевност* (1927 — 1933), ИЗ XXIV, 391 — 403.

¹⁸ Јужњак, *Поговор*, 134 — 135.

¹⁹ Р. Драгићевић, *Записи — гласник Цетињског историјског друштва* (1935 — 1941), ИЗ, XXIV, 405 — 421; *Правила Историјског друштва на Цетињу*, *Записи*, XIII, 60 — 64.

²⁰ *Посланице митрополита црногорског Петра I*, за штампу средио Д. Д. Вуксан, Цетиње, 1935.

допринос развиту историјске науке у земљи. Уједно је указано на потребу упознавања историјских извора другог поријекла (млетачког, аустријског, руског, француског, италијанског), без којих се не могу критички изучавати ни догађаји историје малог црногорског народа.

На иницијативу неколико заинтересованих појединаца поријеклом Црногораца, у Београду је крајем 1933. године основано Друштво за проучавање историје Црне Горе. Његово постојање уопште није утицало на оснивање Цетињског историјског друштва, које је из више разлога обећавало за историјску науку знатно корисније и веће резултате. Било је настојања и у циљу њихове међусобне сарадње, али су се она, у ствари, у мало чему могла реализовати.²¹

На цјелокупну активност Друштва за проучавање историје Црне Горе у Београду с правом се критички гледало. Већину његових чланова нијесу чинили историчари по образовању. За историју су били, нарочито неки међу њима, врло заинтересовани, али без икаквих озбиљнијих могућности и изгледа да тој науци допринесу што значајније. У својим предавањима о појединим догађајима углавном су се ослањали на још памћена предања и народне пјесме. Нијесу познавали ни најважнију сачувану грађу, па ни објављену, о догађајима о којима су са доста само-

²¹ Друштво за проучавање историје Црне Горе у Београду имало је широк програм рада на изучавању прошлости. Залагало се, штавише и за организовање својих одбора по селима који би скупљали сачуване документе и предавали их архивском одјељењу Државног музеја на Цетињу, које је требало, по мишљењу чланова Друштва, да се издвоји у посебну установу. Имало је и своја повјереништва у Њујорку и Чикагу, гдје су читана и предавања писана у Београду. Друштво је прикупљало и новац за откуп грађе, а старало се да комплетира и своју библиотеку. Тражило је биографске податке од функционера бивше црногорске државе, њихове фотографије и сјећања. У току прве двије године рада одржало је преко тридесет предавања о догађајима старије и новије историје Црне Горе (од почетка XVIII вијека до стварања југословенске државе). Нека од њих су и објављена. Друштво је расписивало конкурсе за најбољу обраду појединих тема: о недостацима текстова о историји Црне Горе у уџбеницима за основне, средње и више школе; о прикупљању и обради најљепших и најкарактеристичнијих дефиниција и изрека о Црној Гори, о раговању на Скадарском језеру. За неке од њих су додјеливане и награде. У току 1934. године, кад Записи нијесу излазили, помишљало се на покретања часописа, потом на издавање збирки о знаменитим Црногоркама и Црногорцима. Налазило је за потребно да покуша и са припремама за издавање зборника докумената о појединим питањима (на примјер, о уједињењу Црне Горе и Србије), али ни то није остварено. Најзад је предлагало да оба друштва (оно на Цетињу и ово у Београду) у заједници са другима започну рад на изради историје Црне Горе. Сматрало се да дјело треба да буде подијељено на четири периода (I — од доласка Словена на Балкан до косовске битке; II — од косовске битке до краја владавине Црнојевића; III — од „владавине митрополита“ до доласка Петра II и IV — од Петра II Петровића до уједињења 1918. године). Предвиђано је да се путем конкурса дође до рукописа, па да заједнички одбор оба друштва оцијени њихову вриједност (ЗГ 1933, 93, 99; 1934, 18, 62, 64, 66, 79 — 80, 99; Зета 1935, 13; СМ, 1935, 29, 34; ЗГ, 1935, 64; Зета, 1936, 20; Записи, XIV, 191 — 192).

увјережности писали у својим и штампаним предавањима. Непоуз- дано су се служили и прикупљеним подацима, а нијесу били ви- чни ни методу рада на упознавању и разумијевању појединих до- гађаја и процеса, па ни онда кад је требало провјерити аутентич- ност појединог документа.

По резултатима рада на изучавању прошлости Црне Горе највише су познати Душан Вуксан и Ристо Драгићевић.

Душан Вуксан (Медак, Лика, 1881 — 1944) несумњиво је је- дан од најистакнутијих радника на пољу просвјете и културе у Црној Гори у периоду 1918—1941. године. Систематска активност на објављивању многих до тада непознатих извора за проуча- вање црногорске прошлости у свим областима живота с најпуни- јим правом се везује управо за њега и његовог млађег и главног сарадника Риста Драгићевића.

Послије студирања словенске и класичне филологије у Загребу, Вуксан је вршио дужност наставника гимназије у Бје- ловару. Од 1910. до 1913. године предавао је српскохрватски и латински језик у Цетињској гимназији, истичући се у наставном и културно-просвјетном раду. До краја 1915. радио је као про- фесор и вршилац дужности директора гимназије у мало раније ослобођеној Пећи. Послије првог свјетског рата био је директор гимназије и управитељ Учитељске школе у Беранама, просвјетни инспектор Зетске области, директор гимназије на Цетињу и вр- шилац дужности управника тек основаног Државног музеја. Убр- зо је коначно престао са радом у школи у посветио се сређивању библиотеке и архивске грађе које су чуване у згради црногорског двора. Политички замјерен, пензионисан је у љето 1932, али је убрзо постављен за управника Народног позоришта на Цетињу. Крајем љета 1936. преселио се у Београд, у коме је, послије те- шко проведеног доба окупације, умро у децембру 1944. године.

Радећи у Државном музеју на Цетињу, Вуксан је први био у могућности да започне систематски рад на упознавању, испи- сивању и објављивању изворне грађе и прилога о разним пита- њима старије и новије црногорске историје. Таква његова актив- ност увелико је утицала и на покретање првог поратног белетри- стичко-научног часописа (*Ловћенски одјек*) који је под Вуксано- вим уредништвом излазио 1925. године. Убрзо послије његовог га- шења, у јулу 1927. почињу да излазе *Записи*, часопис за науку и књижевност, такође под његовим уредништвом. Часопис је изла- зио у мјесечним свескама до априла 1933. Послије прекида од непуне двије године, наставио је као гласник Цетињског историј- ског друштва, под уредништвом Д. Вуксана и одговорним уред- ништвом Р. Ј. Драгићевића (од јануара 1935. до априла 1941). По преласку у Београд, Вуксан је настојао да податке из грађе Це- тињског архива допуни литературом која се налазила у Народној библиотеци. Од јануара 1935. до краја излажења часописа Вуксан је у њему објавио око три и по хиљаде страница текста. Припре- мио је четири књиге Његошевих писама и оних која су њему

упућивана, али је 1940. године објављена само једна, док се осталима изгубио траг у рату. Посебну важност има његов рад на објављивању извора који су чувани у Цетињском музеју и манастиру, у которским архивима, у Острогу и Пећи и приватно власништву многих. Овим је Вуксан увелико задужио и историографију о Црној Гори и црногорску историографију. Учинио је тако рећи у посљедњем моменту приступачним многе документе који су се послје откопавања 1923. године једва могли читати (због оштећења влагом), као и доста других који су се налазили у посједу појединаца на разним странама. Прештампавао је документе који су објављивани у старијим листовима до којих је иначе било тешко доћи.

Документе је објављивао најчешће у групама: под насловима који су означавали вријеме настанка, територију и значајније догађаје старије и новије историје. Потребна пажња је посвећивана и односима са сусједним земљама и граничним становништвом. Само у *Записима* је објавио *in extenso* око 4.500 значајних докумената, сем оних којима је налазио мјесто у великом броју *цитних прилога* и на други начин готово у свим својим радовима. Уз њих је објављивао и краћи или дужи текст, зависно од догађаја о којему је желио нешто да каже. Запажено је и Вуксаново објављивање старих црногорских исправа.

Вуксан је објавио три посебне збирке докумената: *Споменица Петра II Петровића* (1926), *Посланице митрополита Петра I* (1935) и *Писма Петра II* (1940). Оне већ саме по себи говоре о корисности његовог рада. Објављени су углавном до тада непознати извори за политичку, дипломатску, ратну, правну, књижевну и опште културну историју Црне Горе. Значај овог његовог рада не умањује тврдња да се упоређивањем објављених извора сањиховим сачуваним оригиналима може запазити и понека грешка учињена испуштањем дјелова текста, погрешним датирањем и на други начин. — Напомињемо да се Вуксан бавио и ископавањем археолошких објеката у Рисну и Шудикови (код Иванграда).

Своје радове, различите по теми, врсти и обиму, објављивао је у преко 30 разних публикација (листови, календари, часописи, зборници, алманаси), који су излазили у више мјеста (Цетиње, Никшић, Подгорица, Београд, Скопље, Нови Сад, Загреб, Суботица, Праг). Сарађивао је у недјелним листовима, међу њима и у једном службеном, као и у мање или више познатим књижевним и другим часописима и научним публикацијама у земљи.

У доста случајева се, штавише, по насловима радова може препознати и начин обраде питања о којима је писао. Може се рећи да на неке важније проблеме политичког и друштвеног живота Црне Горе није обраћао пажњу. Око осамдесет прилога садржи појединости о животу и борби Црногораца, у ствари грађу о догађајима од краја XVIII до шездесетих година XIX вијека, а не обраду неколико проблема нарочито карактеристичних за фа-

зу настанка и развитка црногорске државе. Овакав начин писања свакако је утицао и на број радова које је објавио. По томе се одликује и његов највећи послије рата посебно објављени рад *Петар I Петровић Његош и његово доба* (1951).

Карактеристике овог Вуксановог најобимнијег рада углавном важе и за остале. Њему је недостајао метод историчара, па због тога није ни био у могућности да врши одабирање критички оцијењених извора по њиховом значају. Није налазио за потребно ни да податке докумената друге провенијенције упоређује са онима које је налазио на Цетињу. Коришћењем литературе богатих књижних фондова, његови радови, у ствари, нијесу добијали ништа значајније у својој вриједности. Методом низања извода и цитата из докумената о много чему Вуксан није могао ни постављати ни расправљати проблеме развитка Црне Горе XIX вијека. Највише је пажње посвећивао питањима спољнополитичких односа земље, док је о њеном унутрашњем развитку писао много мање и као о збивањима другостепене важности. По начину писања црногорске историје, посљедњи је у реду неколико њих (Сима Милутиновића, Милорада Медаковића, Димитрија Милаковића, Лазара Томановића).

Запажен је Вуксанов рад и на библиографији.

Најважније у његовом укупном раду, који броји око 800 библиографских јединица, урачунавајући и групе докумената са уводним текстовима, представљају извори објављени у различитим видовима, са мноштвом чињеница драгоцјених за изучавање више значајнијих проблема црногорске прошлости. Својим вишегодишњим радом на књизи Вуксан је осјетније допринио изучавању историје и културе Црне Горе у периоду 1913 — 1941. године.²²

Ристо Драгићевић (Ђурковићи, Пипери, 1901 —) основну школу и гимназију завршио је на Цетињу, а филозофски факултет (група историја) у Београду. Извјесно вријеме провео је на специјализацији историјских наука у Варшави. До 1941. године био је професор средњих школа на Цетињу.

За име Риста Драгићевића везана је значајна активност на пољу историјске науке и културе у Црној Гори овога периода. Његов допринос је крупан и по обиму и по вриједности за рад на већем дјелу, о старијој и новијој прошлости Црне Горе у свим областима њенога живота (неколике стотине библиографских јединица и преко двије и по хиљаде страница најчешће студиозно писаног текста). Ниједан његов и мањи рад не може се заобићи, нарочито у изучавању историје XIX и почетка XX вијека. Може се рећи да рад Риста Драгићевића и Душана Вуксана, са којим је радио више година, представља, тако рећи, период у проучавању црногорске прошлости. Он је највише карактеристичан по

²² Ђ. Пејовић, *О личности и дјелу Душана Вуксана*, ИЗ, XXII, 1965, 121 — 150.

објављивању до тада непознатих историјских извора, по извјесним критичким освртима на већ написано, по утврђивању тачности података о више питања из области политичке, економске и културне историје. Највећи дио својих радова Драгићевић је објавио у *Записима*, гласнику Цетињског историјског друштва, у чијој је редакцији био одговорни уредник (од средине 1935. до априла 1941). Мјесечно излагање часописа у ствари је представљало једину организовану научну активност у Црној Гори. Сарађивао је и у другим публикацијама у земљи, углавном на теме живота и борбе Црногораца.

Метод рада Риста Драгићевића у ствари је одговарао међуратном начину и нивоу изучавања црногорске прошлости. То је одлика његовог одређења као историчара. Он није писао велике студије, али му је највећи дио објављених чланака карактеристичан по најважнијим елементима врло студиозног рада. Понекад му и биљешка представља изванредно користан напор и видљив резултат. Био је заинтересован за све области живота Црне Горе (од XVII вијека до првог свјетског рата). Поред питања из политичке и културне историје, у почетку је поклањао пажњу и неким правним категоријама, карактеристичним за односе у црногорском друштву. Доста је успјешно залазио у проблем институције гувернадурства и политике гувернадура. Нарочито су га привлачиле појаве унутрашњег живота Црне Горе Петра I и Петра II (организација војске, финансије, санитетска служба, просвјета и култура). Интересовао га је и живот народа, као и рад на његовом проучавању. Са неопходном студиозношћу прилазио је и питању црногорских штампарија.

Драгићевић је изучавао и историју односа Црне Горе са Турском, Аустријом, Русијом и другим земљама. Упознавао је политику Црне Горе према устанку у Албанији уочи балканског рата. Документовано је писао и о учешћу Црне Горе у балканском и првом свјетском рату.

По обиму и студиозности, као цјелина се могу издвојити његови познати *Чланци о Његошу* који су му последије рата објављени у посеуној књизи.

Драгићевићеви радови се одликују поузданошћу података, утврђиваних методом најиндиректнијег провјеравања и обазривим коришћењем литературе (дијелом и на страним језицима). Све своје радове заснивао је на подацима архивских извора само црногорске провенијенције. Нејаснијем питању прилазио је са доста истраживачке страсти и стрпљења. Посебну важност има његов рад на исправљању нетачних података у литератури у Црној Гори, као и допринос упознавању читалаца са страном књигом о њој. Заслужан је за стварање и развијање веза са културним и научним радницима и институцијама у земљи и иностранству.

Ову сопственом иницијативом развијану активност на упознавању прошлости Црне Горе, врло значајну за унапређење рада

на књизи и културе уопште између два рата у њој, Драгићевић је наставио последије ослобођења земље и на новим пољима.

О питањима старије и новије прошлости Боке Которске написано је неколико значајнијих радова.²³

Етнографска истраживања

Убрзо по завршетку рата настављено је упознавање појединих племена и објављивање потпунијих радова о њима. Активност на овом пољу и даље је остваривана у духу програма Цвијичеве школе, у организацији Српске кр. академије и издањима Српског етнографског зборника. Изучавањем неиспитаних региона, углавном у оквирима племенских подручја, бавили су се појединци, с мање или више спремности за такав рад, поријеклом из Црне Горе. Неколико већих радова из ове области, објављених од 1921. до 1931. године (о Плавогусињској области. Полимљу, Велики и Шекулару — 1921, о Црногорском приморју и рајини — 1922, о Малесији — 1923. и о Зети и Љешкопољу — 1926. од Андрије Јовићевића; о Пјешивцима и Бјелопавлићима — 1923. од Петра Шобајића о Дробњацима — 1930. од Андрије Лубурића; о Рожају и Бихору — 1930. од Милисаве Лутовца; о животу и обичајима племена Куча — 1931. од Стевана Дучића), писано је, углавном, у смислу важећих упуштава за истраживачку активност у области етнографије. Значајан подстицај оваком раду дала је позната Ердељановићева књига *Стара Црна Гора* — етничка прошлост и формирање црногорских племена (1926). Касније је објављена монографија *Племе Васојевићи* (1935) Радослава Вешовића, док су изучавања у Санџаку вршили Миленко Филиповић и Милисав Лутовац (1940), Овим радовима и још неким истраживањима, касније објављеним, у ствари је завршена најважнија активност на овом пољу. Нема сумње да они представљају резултат напора да се тако рећи у посљедњем часу сачува највећи дио података, значајних и за друге видове проучавања племенских заједница, унутрашњих односа и свега другога везаног за цјелину овог проблема, за организацију и ра-

²³ Antun Dabinović, *Kotor pod Mletačkom Republikom 1420—1797* (Zagreb, 1934), *Kotor u drugom skadarskom ratu 1419 — 1423* (Zagreb, 1937), *Pozadina Bokeljskog ustanka god. 1869* (Zagreb, 1929);

Pavao Butorac, *Bokt Kotoraska od najstarijih vremena do Nemanjića (Split, 1927)*, *Voka Kotoraska nakon pada Mletačke Republike od Bečkog kongresa 1797 — 1815* (Zagreb, 1938), *Voka Kotoraska u revolucionarnoj 1848* (Zagreb, 1938);

Лазар Томановић, *Догађаји у Боки Которској од године 1797. до 1814.* (Дубровник 1922);

Niko Luković, *Postanak i razvitak trgovačke mornarice u Voki Kotorској* (Beograd, 1930);

Petar Šerović, *Voka Kotoraska u starol vijeku* (Zagreb, 1923), *О поморству Боке Которске* (Београд, 1924), *Voka Kotoraska u doba Nemanjića Split, 1926.* — Објавио је и неколико прилога о културно-историјским споменицима овог подручја.

звитац друштва у Црној Гори. Од градских насеља писано је само о Никшићу и мало о Подгорици (о историји мјеста, саставу и поријеклу становништва, условима живота, могућностима развитака).

Било је интересовања за изучавање појединих питања из ове области и међу интелектуалцима у Црној Гори, углавном етнографима и географима — професорима средњих школа. Њихови захтјеви и понекад у штампи образлагани предлози да се оснује центар за таква и слична изучавања, на примјер 1934. године, нијесу имали одјека. Указивало се на могућност да организацију таквога рада прихвати Цетињски музеј, пошто комплетира етнографску збирку и стручну библиотеку и набави неопходна техничка средства за снимање разних објеката, народних игара, пјесама и говора. Ни скромни почети изучавања на овом пољу нијесу се могли развити. Многе специфичности живота у црногорском племенском друштву, у карактеристикама њихових односа и институција које су све више блиједјеле, на које је указивало више етнографских радова, углавном дескриптивних по својој природи, остајале су и даље непроучене и необјашњене. Неке од њих, штавише, нијесу ни сматране као питање којим треба да се бави научна мисао. Ни методи изучавања а ни терминологија којом се морао служити озбиљан истраживач у овој области нијесу стварани. Виши степен рада на овом пољу остављен је другима, способнијим научницима (и правницима и социолозима), који ће изграђенијим научним поступком, богатијим средствима истраживања и прогресивнијим схватањима уопште бити у стању да објасне феномен црногорског племена, конституције његових припадника и свега што је у вези с њим. Потребу изучавања, сложеност и научну озбиљност ове тематике, најчешће у врло скромној мјери, потврђују и неки написи из тих година.²⁴

Доста је писано и о природи Црногораца и њиховој психичкој конституцији, етичкој свијести и схватањима. Описиван је њихов народни живот (правни, друштвени и вјерски обичаји, религијска увјерења, традиције, пјесме, игре, физичке особине) и извођени различити, па и супротни, закључци. Карактерни ни типови људи на овом подручју били су предмет интересовања и неколико страних научника (Геземана и др.). Поред нових запажања и сазнања о бројним чиниоцима који формирају људску личност под доста сложеним условима историјског развитака друштва, материјалног положаја и природе, има и схватања реакционарних по својој суштини (с елементима расистичког), која у комплексу других још нијесу довољно критички разматрана. Та-

²⁴ Објављени углавном у алманаху Лужњак, Записима (1927 — 1933), *Годишњаку наставника Подгоричке гимназије*, Слободној мисли. Има разлога да се на другоме мјесту опширније оцијени, према ужој тематичи, све интересантније што је о томе уопште писано. Ово се помиње и због тога што интересовања не баш тако малог броја људи за ову област нијесу имала да се више развију.

да прикупљане анегдоте увелико су служиле и као грађа за познавање услова живота људи, њихових односа, психологије и схватања уопште.

По етнографском испитивтању црногорских и брдских племена издвајају се Радослав Вешовић, Стеван Дучић, Андрија Јовићевић, Милисав Лутовац и Петар Шобајић.

Радослав-Јасош Вешовић (Букова Пољана, Андријевица, 1892 — Букова Пољана, 1868) школовао се у Скопљу, Солуну, Призрену и Кијеву. Извјесно вријеме провео је на студијама у Паризу и Лозани, гдје је и докторирао. Као професор средње школе радио је у Црној Гори и Сарајеву. Иако се у току школовања највише бавио изучавањем етичких и педагошких проблема, касније је главну пажњу посветио питањима историје и етнографије. Сарађивао је у неколико часописа и других публикација које су излазиле на Цетињу, у Београду, Загребу и Сарајеву.

Раније су га интересовала питања из политичке прошлости Црне Горе и улога Васојевића у борби против турске власти, а касније се све више оријентисао на истраживањима у области етнографије. Своја опредјељења у овом правцу претходно је откривао у приказима познатијих радова о Црној Гори с таквом тематиком (Ј. Ердељановића, А. Јовићевића). Подстакнут упутствима и непосредном помоћи Јована Цвијића више година се бавио изучавањем постанка и развитака племенске заједнице Васојевића, њихове прошлости, уређења, миграција и живота уопште. Настojeћи да да „дефинитиван рад о племену“, Вешовић је у свом најобимнијем дјелу *Племе Васојевићи у вези са историјом Црне Горе и племенским животом сусједних Брда* (1935) успио да комплексности оваквог проблема приђе анализом савјесно прикупљане грађе, омогућеном нивоом тадашње науке на овом пољу истраживања, постављајући извјесна питања на потпунији начин и служећи се донекле и понеком новом категоријом у њиховом објашњавању (конституција племена, односи у њему).

Стеван Дучић (Дучићи код Подгорице, 1874 — Подгорица, 1918) по упутствима Јована Ердељановића од 1904. године испитивао је народни живот Куча. Сабрана грађа под називом *Живот и обичаји племена Куча* објављена је као посебна књига Српског етнографског зборника (1931).

Андрија Јовићевић (Ријека Црнојевића, 1870 — Р. Црнојевића, 1939) представља изузетнији примјер човјека који је као учитељ са незавршеном средњом школом успио да пружи врло богат прилог етнографском и антропогеографском изучавању неколико подручја Црне Горе. До максимума користећи Цвијићева истраживачка искуства и другу помоћ, својим дјелом је стекао углед једног од најбољих сарадника његове школе. Библиографија Јовићевићевих обимнијих радова, чланака и прилога само из области етнографије, антропогеографије и историје броји око осамдесет јединица. Његови најпознатији радови објављени су у

„Српском етнографском зборнику“ под Цвијићевим уредништвом, „Зборнику за народни живот и обичаје ЈАЗУ“, у црногорским и другим часописима, алманасима и листовима. Активност започео првих година XX вијека, објављивањем већих радова: *Скадарско језеро и риболов на њему* (1909), *Ријечка нахија у Црној Гори* (1910) и других, наставио је по завршетку првог свјетског рата дјелима: *Плавско-гусињска област, Полимље, Велика и Шекулар* (1921), *Црногорско приморје и Крајина* (1922), *Малесија* (1823) и *Зета и Љешкопоље* (1926). Интензивним радом успио је да прикупи и систематизује, према ондашњим могућностима, богату етнолошко-антрополошко-географску грађу о неколико неизучаваних подручја. Уз мноштво најважнијих појединости о природним чиниоцима одређене средине налазе се брижљиво прикупљени подаци о поријеклу и прошлости становништва, његовој привреди, народном животу, правним и другим односима (испитивао је око 300 села и 6 вароши). При сређивању прикупљених података редовно је консултовао познату и доступну литературу, налазећи за потребно да што исцрпије образложи предности свог становишта. Извјесни елементи Јовићевићевих радова указују на могућности даљих и врло интересантних социолошких изучавања, што представља значајнију особину његовог дјела. Недостаци у методологији рада, систематизацији грађе и начину извођења закључака, уз очигледну брзину рада, на коју су га приморавале и разне околности, не могу оспорити углед укупног дјела овог врло истакнутог Цвијићевог сарадника. Чињеница је да је у посљедњем моменту спасао драгоцјену грађу које се наша наука није смјела лишити. — Јовићевић је изложио историјат преко тридесет манастира Црне Горе и Боке, прикупљао народно стваралаштво и лексикографску грађу (око 18.000 ријечи предао је Српској академији наука). Писао је и уџбенике за основну школу и више чланака и прилога из педагогије и методике.²⁵

Милица Лутовац (Дапсиће код Иванграда, 1902 —) студирао је географију у Београду и био неколико година на специјализацији у Паризу. Од 1937. године био је ванредни професор Економско-комерцијалне високе школе у Београду, научни савјетник Српске академије наука и хонорарни професор Филозофског факултета, а касније је изабран за редовног професора и академика САНУ.

Објавио је радове: *Привреда, саобраћај и насеља у Рожају у Бихору* (1930), *Сточарство на североисточним Проклетијама* (1933), *Миграције и колонизације у Југославији у прошлости и садашњости*, *Привредно-географске одлике катунског крша* (1939), *Беране, Ибарски Колашин, Рожаје и Штавица*, касније *Иванградска (беранска) котлина* и друге радове на теме при-

²⁵ Р. Ј. Драгићевић, *Андрија П. Јовићевић*, Записи, XXII, 1939, 190; Душан Ј. Мартиновић, *Андрија Јовићевић и његово дјело*, Гласник Цетињског музеја, I, 1968, 121 — 130; Мр Д. Ј. Мартиновић, *Библиографија Андрије П. Јовићевића*, Гл. Цетињских музеја, III, 1970, 285 — 199.

вредног и народног живота у Србији. Посебно су га интересовала питања економског положаја становништва појединих региона и могућности њиховог развика. Радове су му објављивали „Српски етнографски зборник“, „Гласник Географског друштва“, „Гласник Етнографског института“ у Београду.

Петар Шобајић (Никшић, 1891 — Београд 1957) завршио је гимназију и филозофски факултет у Београду. У Никшићу је краће вријеме радио као наставник и професор, а све остало у Београду као средњошколски професор и хонорарни научни сарадник Етнографског института САН.

Познат је по изучавању етногенезе динарских племена. Најобимнији и најпознатији радови су му *Пјешивци* и *Бјелопавлићи*, објављени у СЕЗ 1923. године, и *Никшић, (Оногошт)* у издању Географског друштва у Београду (1938). Писао је и монографије, чланке, прилоге и критичке осврте. Проблемима настанка и односа у изучаваним племенима прилазио је са доста познавања законитости њиховог развика. Штавише, у изучавање феномена племена и њихове конституције успјешније је уносио нове елементе него други из Цвијићеве школе. Писао је енциклопедијске и друге текстове за готово сва црногорска и нека херцеговачка племена. Вршио је шира истраживања о Рићанима и Корјенићима, као и антропогеографска испитивања Дабарског Поља у Херцеговини. Доста је успјешно критички анализирао друкчија схватања постанка динарских племена. Интересовала га је и институција кнезова под турском управом, као и миграције становништва, прије свега из Црне Горе у Србију прије првог српског устанка. Знатно мање га је интересовао живот народа и његова вјеровања. Своје мање радове објављивао је у „Записима“, „Гласнику Етнографског института“, „Архиву за арбанаску старину“, „Језик и етнологију“, „Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој“.

Изучавање језика и књижевности

Прикупљање и упознавање књижевног народног стваралаштва. — Шире интересовање и донекле организован рад на прикупљању књижевног народног стваралаштва дошли су до јачег изражаја тек од 1925. године. Анегдоти и краткој причи посвећена је главна пажња. Овај вид народног стварања најлакше се могао биљежити и прикупљати, а био је привлачан по више својстава која га карактеришу. Анегдоте су од тога објављивали готово сви листови („Слободна мисао“, „Зета“, „Зетински одјек“, „Зетски гласник“) и часописи који су излазили у Црној Гори. Њима су уредници попуњавали простор својих публикација и ове чинили интересантнијим за читаоца. Поједини су их прикупљали и припремали за штампу без много обазривости и неопходних критерија. Извјесне негативне стране таквога рада изазивале су

и реаговања у јавности (у вези с њиховим настанком и ауторством). Анегдоте као фолклорна грађа и народни умјетнички израз, уз све до тада карактеристично за начин њиховог прикупљања и објављивања, привукле су пажњу редакције „Записа“, часописа за науку и књижевност, па је крајем 1931. године покренула анкету са циљем да се дође до потпунијег и поузданијег одговора на основно питање: Да ли су анегдоте народне умотворине, у извјесном смислу као народне пјесме, или су пак дјело појединаца који их скупљају? Уколико би се дошло до закључка да су оне творевина народа, неопходно је било установити колики је у томе удио оних који их скупљају и докле им се то уопште може допустити. На питања се својим одговорима одазвало око десет мање или више за овакву тематику квалификованих сарадника. Тачно је да се овом анкетом најдубље зашло и највише постигло у Црној Гори на рашчишћавању најважнијих питања у вези с аутентичношћу и стварном фолклорном и умјетничком вриједношћу великог броја већ објављених анегдота, прије свега оних у збиркама под насловима: *Црногорци у причама и анегдотама* (Мићуна Павићевића) и *Црногорци о себи и животу* (Стојана Церовића).

У оцјењивању значаја анегдота као израза људи друштвене средине, каква је била црногорска у свом развоју, у Црној Гори није, тако рећи, ништа значајније постигнуто. Та проблематика није била предмет ниједног озбиљнијег изучавања не само на овом подручју, свакако изузимајући оно по чему памтимо истраживања. Гехарда Геземана. И у овом случају долазимо до сазнања да је у суштину анегдоте, међу првима оне објављене у *Примјерима чојства и јунаштва* Марка Миљанова, био највише у стању да продре образовани странац, формиран у друштвеној средини по много чему друкчијој од оне у којој су ове анегдоте и кратке приче настале, кријући у себи вишеструко богат историјски, друштвени и етички смисао.²⁶

Сем извјесних настојања да се прикупљају народне пјесме и грађа о гуслању и гусларима, посебно на иницијативу редакције часописа „Прилога проучавању народне поезије“ (Београд), од 1935. године, могу се уочити и напори на проучавању народног пјесништва уопште (његове умјетничке вриједности и друштвеног и историјског значаја). С извјесним познавањем литературе и критичким смислом расправљало се о Качићу и народној поезији, а почела се поклањати пажња и питањима настанка, разумевања, анализе и стварног друштвеног значаја народне поезије. У овом погледу се могу издвојити: краћи есеј о себру и рајетину

²⁶ Записи, књ. IX, 251 — 253, 309 — 314, 370 — 375; књ. X, 58 — 61; 117 — 122; Р. Меденица, *Карактеролошки и културно-историјски профил црногорске кратке приче и анегдоте*, предговор антологији Црногорске анегдоте, библиотека „Луча“ 20, Титоград, 1967, стр. 7—72; Г. Геземан, *Чојство и јунаштво старих Црногораца*, Цетиње, 1968.

у народној пјесми и три позната чланка о српском епосу (Радована Зоговића).²⁷

Посљедњих година стварани фолклор, као вид народног стваралаштва у посебним друштвеним условима, постајао је све богатији и интересантнији.

Испитивање говора. Прикупљање лексичког блага. Рад на *ономастици* — Разлике у говорима појединих региона у Црној Гори, мање или више осјетне у изговору неких вокала, у наглашавању и другим одликама, изазивале су интересовање стручњака не само са српскохрватског језичког подручја. Иницијатива у овој области потицала је у првом реду из Београда (од Института за језик Српске кр. академије и одговарајуће катедре Филозофског факултета). Међу истраживачима говора било је и оних који су рођени у Црној Гори, али који из ње нијесу могли бити подстакнути на такву активност. Систематски рад на изучавању говора почео је тек тридесетих година. Тада је дат краћи опис говора околине Никшића (у радовима Данила Вушовића и Јована Ђуковића). Потом је објављена обимнија монографија о пљеваљском акценту, а убрзо потом краћи радови о говору Озринића, о гласу *x* у црногорским говорима и о цуцком говору. Овим радовима је дат заједнички преглед говора у Старој Црној Гори. Послије тога су објављене и неколике веће монографије о источно-црногорским говорима уопште и о пиперском акценту, о говору Пиве и Дробњака и акценту тога говора, о црмничком говору, о акценту Лепетана (насеље у Боки Которској), о гусињском говору, о главним дијалекатским цртама васојевићког говора, о говору Спичана, Паштровића и Маина, о ускочком говору. Нема сумње да је за успјех даљих изучавања у овој области био важан рад о језику у Његошевим дјелима.²⁸

²⁷ Јован Б. Вукчевић, *Качић и народна поезија*, Годишњак наст. Подгоричке гимназије 2/1931; Нико Павић, *Себар и рајетин у народној пјесми*, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, 5/1934.

²⁸ Алексић Радомир, *О говорима Црне Горе*, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановић (даље ГЗС и ВС) II (1935), 21 — 25; III, 13 — 14; V, ник, I (1937), 326 — 338.

Malecki M., Charakterystyka gwary Cudów ia tle sasiednich dialektów Czarnogorskich (Карактеристике говора Цуза и сусједних говора црногорских), *Lud slawiański*, Krakow, 1931, II/2, A—225—A 245.

Милетић Бранко, *О говорима Црне Горе* (говори око Б. Поља, Васојевићи, Црмница), ГЗС и ВС, II (1935), 13 — 16; IV (1937), 21 — 25; V (1937), 30 — 32.

Милетић Бранко, *Црмнички говор*, СД 36, IX (1940), 211 — 663.

Наметак Алија, *Хипокористици од личних муслиманских имена у Подгорици*, Зб. за народни живот и обичаје, XXIX (1934), 238 — 239. (Подаци о акценту несигурни).

Ружичић Гојко, *Акцентски систем пљеваљског говора*, СД 36, III, 115 — 176. (Рец.: М. Решетар, ЈФ VI, 248 — 260. Врло позитивна).

Стевановић Михаило, *Главне дијалекатске црте васојевићког говора*, Зад. Луке Ђеловића Требињаца, 1933/34, 188 — 191.

Чињеница је да је са мање система рађено на изучавању црногорског лексичког богатства, мада је оно, понегдје, исцрпно прикупљано. Овдје треба посебно истаћи резултате које је у том погледу постигао Андрија Јовићевић, који је, радећи од раније, имао збирку од 18.000 ријечи. На томе је касније радио и Ђорђе Лопичић, који је прикупио 626 непознатих ријечи.²⁹ Наводи се да су црногорски говори више проучавани него ма који други на подручју српскохрватског језика. То се каже и кад је ријеч о исцрпности прикупљања лексике црногорских говора. Овдје помињемо и чињеницу да су црногорски напредни студенти, организовани по срезовима (1937—1939), биљежили најразличитије

Стевановић Михаило, *Источноцрногорски дијалекат*, ЈФ XIII (1935), 1 — 128. Велићев приказ у ЈФ, XIV, 161 — 180, детаљан. Рец.: Х. Варић, Прилози за књ. језик, историју и фолклор, XVI, 159 — 163.

Стевановић Михаило, *Систем акцинтације у пиперском говору*, СД 36, X, 69 — 184.

Томановић Васо, *Акцент у говору села Лепетана*, ЈФ, XIV, 59 — 143.

Томановић Васо, *Мешање речи*, ЈФ, XVII (1938 — 1939), 201 — 214. (На многим мјестима говори о лексици у Боки Которској).

Трајановић Сима, *Вагра*, СЕ 36, XLV (1930), 280 — 282, са картом. — Дат извјестан број особина говора Мрковића.

Драго Ђупић, *Говори Црне Горе (Прилог библиографији дијалектолошких радова)*, Зборник за језик и књижевност, књ. I, Титоград, 1972, стр. 177 — 180).

Алексић Радомир, *Извјештај о говорима Паштровића*, ГЗС и ВС VI (1939), 17 — 20.

Алексић Радомир, *Извјештај о маинском и спичанском говору у Црногорском приморју*, ГЗС и ВС VII (1940), 36 — 37.

Алексић Радомир, *Извјештај о испитивању спичанског говора*, ГЗС и ВС, VIII (1941), 15 — 22.

Белић Александар, *О српским или хрватским дијалектима*, Глас СКА, LXXVIII, 60 — 165.

Бошковић Радосав, *О говору Озринића*, ГЗС и ВС, II (1935), 27 — 36.

Бошковић Радосав, *О природи, развјетку и заменицама гласа x у говорима Црне Горе*, ЈФ XI, 179 — 197.

Bošković R., Malecki M., L'examen des dialectes du Vieux Monténégro, Bulletin l'Acad. Polon., Krakow (1932), 3—13. (Преглед дијалеката Старе Црне Горе).

Brajković Tomo, Peraški dijalekat, Programm des Gymnasiums von Cattaro 1892/93, Zagreb, 1893, 3—21. (Извјештај Српске кралјевске гимназије у Котору за шк. 1892/93. godinu).

Ујовић Лука, *Мрковићки дијалекат — извјештај*, ГЗС и ВС, II (1935), 42.

Ујовић Лука, *Историјски пресјек губљења глаголске рекције у црногорским говорима*, ЈФ, XX/1—4, 87 — 126.

Вуковић Јован, *Говор Пиве и Дробњака*, ЈФ, XVII, 1 — 114.

Вуковић Јован, *Акцент говора Пиве и Дробњака*, СД 36, X, 185 — 417.

Вушовић Данило, *Дијалекат Источне Херцеговине*, СД 36, III, 3 — 70.

Рецензија: М. Решетар, ЈФ, VI, 248 — 260. Сумња у низ појединости).

Вушовић Данило, *Језик у Његошевим дјелима*, Београд, 1930.

Ђорђевић Петар, *Белешке о гусињском говору*, Задужбина Луке Ђеловића Требињца, Београд, 1933/34, 183 — 188.

Ердељановић Јован, *Стари Срби Зећани и њихов говор*, Велићев збор-

²⁹ Речник српскохрватског књижевног народног језика, Институт за српскохрватски језик САН, Београд, 1959, књ. I, XVIII.

изразе из свога краја (о свему у вези с обрадом земље, држањем стоке и испашом, кућним стварима, имовинским и правним односима). И тиме је требало тада истаћи одлике црногорске индивидуалности, за чије је признање вођена борба у политичком животу. Објављено је и више разних прилога и важних података о неколико питања из области лексикографије. Изучаване су и туђице у говорима Боке Которске.

У Црној Гори су написани радови о гласовном стању словенских језика у доба сеобе Словена на Балкан, о старим елементима у говору околине Подгорице, о поријеклу икавизма подгоричких муслимана³⁰.

У проучавању ономастике (личних и географских имена) у овом периоду је изузетно мало учињено. То се може објашњавати и деликатношћу изучавања у овој области. Нарочито се истиче рад о античким елементима топономастике у околини Подгорице, писан на основу извора старог и средњег вијека и познавања језичког развитка античких предсловенских имена.³¹ Прикупљени подаци у етнографским, дијалектолошким и другим радовима свакако су захтијевали потпунија и студиознија објашњења.

У овој области рада истиче се дјело познатих лингвиста Радосава Бошковића и Михаила Стевановића.

Радосав Бошковић (Орја Лука, 1908 —) учио је гимназију на Даниловграду и у Подгорици. Од 1926. до 1930. студирао је српскохрватски језик са старословенским и упоредну граматику индоевропских језика са упоредном грамастиком словенских језика на Филозофском факултету у Београду. Године 1939. постао је доцент, а 1948. професор тог факултета, на коме предаје старословенски језик и упоредну граматику словенских језика. На изучавању проблема из ове области лингвистике заснива се његова cjелокупна научна дјелатност.

Поред више радова о разним проблемима науке о језику од општег значаја, на темељу којих је Бошковић добио висока признања у земљи и иностранству, објавио је и рад *О природи, развитку и заменицама гласа x у говорима Црне Горе*, а са М. Малецким: *О говору Озринића и Испитавање дијалеката Старе Црне Горе*. Радове је објављивао у публикацијама „Јужнословенски филолог“, „Наш језик“, у пољским и другим часописима.³²

³⁰ Антун Мајер, *Гласовно стање словенских језика за сеобе Словена на Балканско полуострво*, Годишњак наст. Подгор. гимназије, бр. 2/1931; Д. Мајић, *Старинске црте у говору нашега краја*, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 4/1933; Д. Мајић, *Откуда икавизам код наших муслимана*, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 1/1930; Алија Наметак, *Хипокористици од личних муслиманских имена у Подгорици*, Зб. НЦО, XXIX (1934), 238 — 239, в. ЈФ, XIV — 1935, 270.

³¹ А. Мајер, *Антички елементи топономастике подгоричког краја*, Годишњак наставника Подгоричке гимназије, бр. 1/1930.

³² Dr Mihailo Stevanović, Bošković, Radosav, *Enciklopedija Jugoslavije* 2, 155.

Михаило Стевановић (Пипери, 1903 —) по завршетку филозофског факултета у Београду био је професор гимназије, доцент Филозофског факултета у Скопљу и, најзад, професор Филозофског факултета у Београду.

Главну пажњу је посвећивао изучавању дијалектологије, питањима савременог књижевног језика, акцената и синтаксе. На теме језика у Црној Гори познати су му радови: *Главне дијалекатске црте васојевићког говора, Источноцрногорски дијалекат* (1935) и *Систем акцентуације у пиперском говору*. Своје радове је објављивао у посебним издањима, *Српском дијалектолошком зборнику* и другим научним публикацијама. — Најпунију активност развио је послје другог свјетског рата, објављујући *Граматику српскохрватског језика* у више издања, *Савремени српскохрватски језик*, „*Функције и значења глаголских времена*“ и др.³³

Интересовање за Његошево књижевно дјело. — О Његошевом књижевном дјелу написано је у периоду о ком је ријеч знатно више него раније. Величине његове пјесничке мисли постајао је све више свјестан велики број интелектуалаца и у земљи и ван ње. Неке тада написане студије и данас имају врло значајно мјесто у познатој литератури о Његошевом пјесничком дјелу. Тадашња изучавања вршена су у разним правцима. О поједином питању његовог стваралаштва и личности образлагана су и супротна мишљења. У свему томе примјењивани су и различити методи, свакако више компаративни него они који би својим резултатима директније откривали нове суштине пјесниковог стваралаштва.

Ниво написаног у Црној Гори о Његошу као пјеснику доста изразито говори о степену способности истакнутијих појединаца које је мање или више интересовало и Његошево стваралаштво. Не може се поменути неки успјелији рад, изузимајући дјело оних који су се бавили језиком у његовим дјелима и улогу коју је имао као црногорски владар. Појединим краћим написима у свечаним бројевима неколика недјељна листа (и уз појаву новог издања неког Његошевог спјева) понекад је скретана пажња и на које интересантније питање у вези с његовим пјесничким дјелом и мишљу, док је у часописима тога мање било. Једном ријечју, Његош као књижевна тема, као питање књижевне историје и критике онога што је садржавала његова поезија, није, у ствари, изучаван у Црној Гори. Штавише, његово је дјело у неким случајевима и деградирано. Врло изразит је покушај свођења поетских вриједности *Горског вијенца*, на примјер, на елементе народне поезије и етнографска обиљежја. У анкети о социјалној књижевности (1934) закључивано је да ће *Горски вијенац* имати за кратко вријеме више фолклористички него књижевни зна-

³³ Dr Vojislav Ilić, Stevanović, Mihailo, Enciklopedija Jugoslavije 8, 149.

чај.³⁴ Чињеница је да је оним што је написано учињен изузетно мали, готово никакав допринос науци о књижевним вриједностима овога великог наслеђа. Старије генерације људи од пера као да нијесу имале снаге и смисла да увиде величину и значај проблема који је требало проучавати. Недостајало је организовано-сти и неколико других услова за озбиљнији почетак и успјех таквога рада. За млађе су донекле била карактеристична настојања да нађу свој израз у рјешавању најактуелније тематике доба у коме су налазили своје мјесто и осјећали одговорност пред друштвом. Поред свега, постојало је интересовање за оснивање института који би се бавио изучавањем цјелокупног Његошевог дјела (1934), а у почетку 1941. године у Београду је основано Друштво за проучавање Његоша.³⁵

Библиографија радова о Његошу и његовом поетском дјелу, објављених у земљи и иностранству од 1919. до 1941. године, броји око 1.500 јединица. Текстови великог броја људи на много тема овога мишљу изузетно богатог наслеђа саопштили су многе чињенице, изразили различита сазнања и истине и усмјерили интересовања у више праваца. Тиме је без сумње учињен крупан допринос упознавању Његошевог укупног дјела, али многи проблеми његових схватања, покушаји стварања цјеловитије слике филозофских, етичких и других погледа, генезе мисли које су га узнемиравале — остали су и даље недовољно изучени и необјашњени. Оно што је постигнуто у Црној Гори на овом пољу одвише је скоромно у много ком погледу и са уочљивим недостацима. Виши ниво општих знања и научно поузданији основи у разумијевању садржаја и смисла тако богатог стваралаштва обећавали су и касније омогућили веће успјехе нових истраживачких напора.

Изучавање права

Историја развитка друштва у Црној Гори, са свим одликама његових односа и путева конституисања, одавно је привлачила пажњу правних историчара на неколико својих израженијих феномена. Неке институције су биле предмет интересовања и страних научника (пољског правника Станислава Боровског). Могућности за изучавања биле су у овој области у извјесном смислу повољније него у неким другим. Фондови најважније архивске грађе, посебно Сената и Великог суда, сачувани су и углавном били приступачни. У часописима Записи и Правни зборник (1933 — 1940, од 1937. орган Удружења правника у Подгорици), у листовима и другим публикацијама објављивана стара писма, исправе, сентенције и анегдоте представљале су врло значајну, из-

³⁴ Лабуд Вушовић у анкети о социјалној књижевности, Ваљци, 1 — 2/1934.

³⁵ СМ, 1934, 31; ЗГ 1941, 871.

ворну и интересантну грађу за изучавање односа, институција и правне свијести Црногораца. Свакако у томе нијесу били без значаја ни остаци старих категорија, нарочито у области имовинског и насљедног права. Грађа Богишићевог архива (у Цавтату) омогућавала је појаву нових прилога о питањима којима се овај познати кодификатор црногорског обичајног права бавио. Постојало је живо интересовање за проблем сличности између насљедног и породичног права у Црној Гори. Црногорска *кућа*, систем право о њој уопште, посебно о управљању њом и њеној диоби, била је предмет изучавања неколико правника. Успјешно се писало и о насљедном обичајном праву, потом о више питања из области имовинског права, праву прече купње. Расправљало се и о старим облицима својине, о комунима и управљању на њима, о приватним имањима као сеоском комуни (у Зети) и другим питањима из ове области које је наметао сам живот и рјешавала судска пракса. Чињени су осврти и на разне појаве у приватно-правном животу у Црној Гори, на разне видове правног поступка. Извјесна пажња је посвећивана и арзним питањима историје црногорског кривичног права, брачном праву у старој црногорској правној пракси, законодавству Петра I Петровића, искуствима стицаним примјеном чланова Даниловог Законина, народном схватању права и социјалном код Црногораца, Богишићу као издаваоцу наредба, потреби скупљања правних обичаја.³⁶

С правом се може рећи да би уочавани и расправљани проблеми правне историје у Црној Гори представљали још већи допринос науци и познавању друштвених односа на овом подручју да се аутори, посебно они неколико запаженијих радова, више и досљедније служили социолошким методом истраживања у овој и данас врло интересантној и донекле још неизученој области науке и живота. Комплексност и деликатност неколико њих, у првом реду феномен правне свијести Црногораца, неких институција и судских реформи у почетку XX вијека, захтијевају нову методичку изучавања и знатно веће и темељније образовање истраживача, освијетљено и прожето сазнањима новије научне мисли.

³⁶ Правни зборник, 1933 1940; Б. С. Томовић, *Насљедно обичајно право у Црној Гори*, Београд, 1926; Др Ананије Илић, *Систем права о кућној заједници у Црној Гори*, Београд, 1936; Радмила С. Петровић, *Доба поставка Грбальског законика*, Записи V, 247 — 249; Радмила С. Петровић, *Законик Петра I владике црногорског*, Записи, IV, 154 — 169, 230 — 238, 293 — 300, 351 — 357; Р. С. Петровић, *Из времена законодавних радњи владике Петра I*, *Млада Зета* (Подгорица), бр. 4, 1929; Д. Радоман, *Правни обичаји и потреба њиховог скупљања*, ЗГ, 1938, 1 — 4. — О питањима обичајног грађанског и кривичног права запажени су радови Александра Матановића, Илија Јелића, Ивана Вушовића, Божидара Томовића, Ананија Илића, Марка Поповића, Милована Вуковића, Петра Протића. О разним облицима својине у Црној Гори писали су Сретен Вукосављевић и Саво Вулетић.

Покушај социолошких истраживања

Напоредо с јачањем радничког покрета у земљи, у првом реду његовог предводничког одреда Комунистичке партије Југославије, и ширим организовањем рада на политичком просвједивању радних људи у граду и на селу, нарочито послје 1937. године, све више је учавана потреба испитивања материјалних и других услова живота људи. Тачне податке о запослености, висини наднице, броју чланова породице, условима становања, здравственом стању, писмености углавном радника и занатлија у граду, положају радничке, сеоске и школске омладине, као и оне који су се тицали живота највећег дијела сеоског становништва (структура земљишног посједа у односу на бројност породице и пореска оптерећења, здравствене и просвјетне прилике) — није имала, у цјелини, ниједна служба државе. Њени органи нијесу били заинтересовани за социолошка и економска испитивања овакве врсте. Интензиван и на стварном стању највећег дијела становништва земље заснован политички и пропагандни рад у ствари се није могао довољно развити без потпуније и јасније слике живота људи од чије је судбине у много чему зависило доста. Неопходно је било да се што прије и студиозније проуче неке карактеристичније средине и дође до поузданих података о њиховом стварном стању. Тиме је требало дјеловати на свијест људи о потреби мијењања датих политичких и друштвених односа. То је свакако било важно и за богаћење истраживачке праксе у овој области. На иницијативу КПЈ овом активношћу су се бавили групе напредних студената у току љета и појединци. Анкету о животу радника у предузићима и сељака водила је и редакција *Гласа Црне Горе*.³⁷

Интересовање за напредну мисао

Рад на развијању напредне мисли у Црној Гори заслужује посебну пажњу и истраживање. Чињеница је да би библиографија радова из ове области изразила интересантне карактеристике у том погледу. Тематика и ниво разумијевања марксистичке мисли свакако представљају својеврсно питање, доказ о спремности људи да је с мање или више успјеха популаришу, по могућности, у нечему развију. Може се закључити да је напредна књига, објављена било гдје у земљи, доста брзо допирала у Црну Гору и на могући начин у штампи регистрована. Прикази и информације о таквим издањим астизали су и из већих културних центара. Нема сумње да су у свему томе важну улогу играли

³⁷ *Глас Црне Горе*, орган Радничко-сељачке странке, 1939, бр. 1, 2. и 3; *Зета* 1940, 40. — Социолошка испитивања су извођена у организацији Студентског правничког друштва Београдског универзитета. У току 1936 — 1938. упознано је стање у околини Цетиња (Очинићи, Ловћен).

напредни црногорски интелектуалци, који су, углавном из Београда, одржавали редовне и најтјешње везе са својим крајем. Разумије се, штампана ријеч о извјесним дјелима, објављена у неком недјељном листу па и у часописима *Развршје* и *Ваљци*, могла је имати и имала је недостатака, којих, нарочито у неким случајевима, нијесу била лишена ни сама та дјела. Механицизам у схватањима дијалектике долазио је до изражаја баш у то вријеме, свакако не само код нас, Разумијевања дијалектике развитка, основних принципа марксистичког учења нарочито о неким актуелнијим питањима борбе, свакако и оним која се тичу етичких начела и стваралаштва, посебно у књижевности и ликовној умјетности, — одржавала су ниво образовања и општих схватања људи. Прогресивна мисао о свијету и животу, у најнепосреднијој вези са питањима свакодневних напора ради стварања нових политичких и друштвених односа и људи у њима, продирала је у свијест све ширега круга напредних снага и отвараала им перспективе побједе.

Супротности између идеалистичког и материјалистичког схватања свијета и друштва изражавале су се дуж цијелог фронта живота и борбе, на коме је од младих тражена нарочита упорност у циљу стварања новог и прогресивнијег.³⁸

Dr Đoko D. Pejović

ETUDES SUR LA NATURE ET LA SOCIÉTÉ AU MONTÉNÉGRO 1918 — 1941

RÉSUMÉ

Depuis longtemps, des savants de plusieurs contres européens s'intéressaient pour la nature et la société au Monténégro. Les conditions historiques et les autres conditions de vie de ce petit pays balcanique l'empêchaient pour longtemps d'élèver ses propres cadres pour des recherches dans plusieurs domaines de sciences sociales et naturelles.

Vu d'un petit héritage de connaissances acquises avant la première guerre mondiale, le travail scientifique ne pouvait continuer, très humblement, qu'après l'année 1925. Et ça, en premier lieu et en

³⁸ Б. Радановић, *Два схватања*, Развршје, 2/1932. И у Радном народу је објављено неколико краћих текстова у којима су мање или више успјешно дотицана нека питања теорије марксизма. У првој деценији су познатије књиге у Црној Гори из ове области биле: *Развитак друштва Филипа Филиповића* и *Основи марксизма* Радоја Вукчевића. Касније је са доста тешкоћа набављана новија литература (и преведена) из Загреба и Београда (др Нико С. Мартиновић, *Марксистичка литература у Црној Гори од Париске комуне до ослобођења 1945*, Отисак из Гласа САНУ, CCLXXXV, Београд, 1973).

plus grande mesure est advenu à l'initiative des particuliers, surtout de ceux qui s'intéressaient pour des questions de développement historique et social au Monténégro, caractéristique de beaucoup de choses. Par la création de »ZAPISI«, revue de science et de littérature, en 1927, les études sur le passé monténégrin se développèrent particulièrement. Parallèlement aux études de l'histoire du Monténégro, surtout sur la base des archives de provenance domestique, on publiait aussi des travaux du passé plus ancien et du passé récent de Boka Kotorska. Les recherches ethnographiques commencées plus tôt, d'après les insaructions et l'initiative de Jovan Cvijić, ont contituées avec des résultats remarquables jusque l'année 1941. On étudiait aussi la langue et la littérature. Parallèlement à l'examination du langage et à la procuration des biens lexiques, on prenait connaissance des créations du peuple, avant tout des petites histoires et des anécdotes. L'intérêt pour l'oeuvre littéraire de Njegoš grandissait aussi. On étudiait aussi le droit coutumier et la conscience juridique des Monténégrins. On faisait aussi des essais d'examinations sociologiques. L'intérêt pour l'idée marxiste dans tout les domaines de l'activité humaine s'exprimait de plus en plus.

La première Institution de recherches scientifiques dans le domaine des sciences naturelles commence à travailler à Bar en 1937 — par la fondation d'un poste d'essai pour les cultures méridionales.

Dans tous les domaine de sciences mentionnés plus haut, un nombre de plus en plus grand de forces domestiques s'affirme de plus en plus.